

E'lon qilingan soliq va bojxona imtiyozlarini bekor qilish budjetga ayni shu miqdorda daromad keltirmaydi

Agar barcha e'lon qilingan soliq va bojxona imtiyozlari bekor qilinsa, budjet avtomatik ravishda shunga teng miqdorda qo'shimcha daromad olmaydi. Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) misolida ko'rish mumkinki, "imtiyoz" sifatida qayd etilayotgan summalarning muayyan qismi alohida tarmoqlarni qo'llab-quvvatlash chorasi emas, balki soliq tizimining o'ziga xos tarkibiy qismidir, deb hisoblaydi Abbosbek Jurayev.

Bugungi kunda O'zbekistonda soliq va bojxona imtiyozlarini tartibga solish hamda ularning samaradorligini baholash bo'yicha ishlar izchil davom ettirilmoqda. Biroq sifatli qarorlar qabul qilish uchun faqat imtiyozlarning umumiy hajmini bilishning o'zi kifoya emas. Muhimi, qaysi imtiyozlar davlat tomonidan ko'rsatilayotgan iqtisodiy qo'llab-quvvatlash chorasi ekanini, qaysilari esa soliq tizimining bazaviy tuzilmasiga kirishini aniq ajratib olishdir. Aks holda, imtiyozlar bekor qilingan taqdirda budjetga tushishi mumkin bo'lgan qo'shimcha daromadlar hajmini ortiqcha baholash xavfi yuzaga keladi, deb hisoblaydi O'zbekiston Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va fiskal tahlillar instituti direktori Abbosbek Jurayev.

Agar 178 trln so'mlik imtiyozlar bekor qilinsa, budjet avtomatik ravishda shuncha daromad olmaydi. Imtiyoz deb ataluvchi imtiyozlarning sezilarli qismi soliqning o'z tuzilishining elementi bo'lib, budjetning to'g'ridan-to'g'ri yo'qotishlari deb hisoblanishi mumkin emas.

Soliq imtiyozlarining o'ziga xos jihati shundaki, ular ikki tomonlama tabiatga ega. Bir tomondan, ular investitsiyalarni rag'batlantirish, ayrim tarmoqlarni rivojlantirish yoki aholini qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, ular davlat xarajatlarining o'ziga xos shakli bo'lib, mablag'larni bevosita ajratish orqali emas, balki soliq tizimi orqali amalga oshiriladi.

Shu sababli soliq imtiyozlarini to'liq hisobga olish va ularni tizimli ravishda tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bu davlatga soliq tizimi orqali qayta taqsimlanayotgan resurslarning haqiqiy hajmini ko'rish, qo'llab-quvvatlash kimlarga va qanday maqsadlarda berilayotganini aniqlash imkonini beradi.

Bunday yondashuv nafaqat soliq imtiyozlarining samaradorligini baholash, balki ularning iqtisodiy o'sish, investitsiyalar, eksport va bandlikka ta'sirini xolisona aniqlash imkonini ham yaratadi.

Buni QQS bo'yicha imtiyozlar misolida ko'rib chiqamiz — ularning qaysilarini haqiqatan ham soliq xarajatlari deb hisoblash mumkinligi va bekor qilingan taqdirda budget qanday daromad olishi mumkinligi nuqtai nazaridan.

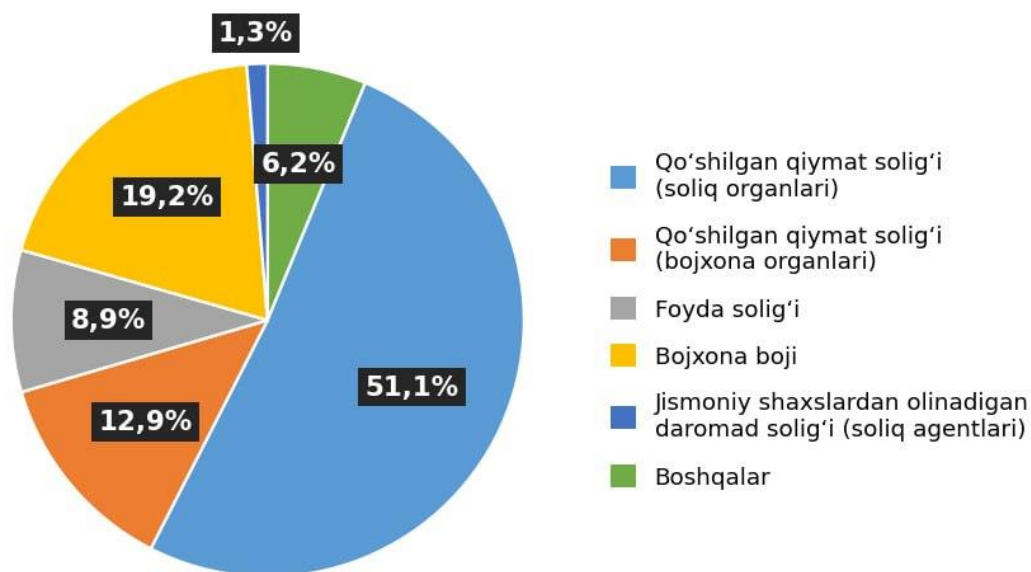
2025-yil bo'yicha imtiyozlar

Soliq va bojxona imtiyozlarining — ozod qilishlar, qisman chegirmalar, pasaytirilgan stavkalar, jumladan QQS bo'yicha nol stavka, xalqaro shartnomalar bo'yicha bojsiz olib kirish va soliq hamda bojxona organlari tomonidan hisobga olinadigan boshqa choralarning — umumiy summasi 2025-yil yakunlari bo'yicha 178,2 trln so'mni tashkil etdi.

Ushbu summaning:

- 114,7 trillion so'mi (64 foizi) QQS hissasiga;
- 34,2 trillion so'mi (19,2 foizi) bojxona bojlari bo'yicha imtiyozlarga;
- 15,8 trillion so'mi (8,9 foizi) foyda solig'i bo'yicha imtiyozlarga to'g'ri keladi.

Soliqlar turlari bo'yicha imtiyozlar tarkibi

QQS bo'yicha qayd etilgan 114,7 trillion so'mlik imtiyozlarning 91,7 trillion so'mi soliq organlari, 23 trillion so'mi esa bojxona organlari tomonidan ma'murlashtiriladi.

Dastlabki hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, QQS bo'yicha e'lon qilingan imtiyozlarning qariyb 76 foizi aslida soliq tizimining bazaviy arxitekturasini bilan bog'liq.

E'lon qilingan barcha imtiyozlar iqtisodiy mohiyatiga ko'ra imtiyoz emas. Ularning bir qismi — soliqning o'z tuzilishi elementlaridir. Shu sababli soliq “etaloni”ni aniqlash muhim, undan chetga chiqish esa imtiyoz sifatida ko'rib chiqiladi.

Bu juda muhim jihat.

Chunki iqtisodiy mohiyatiga ko'ra har bir qayd etilgan imtiyozni ham haqiqiy soliq imtiyozi deb bo'lmaydi. Ularning ayrimlari soliq tizimining normal ishlashi uchun zarur bo'lgan elementlardir.

Shuning uchun xalqaro amaliyotda avvalo “etalon soliq tizimi” tushunchasi aniqlanadi. Mazkur etalon tizimdan chetga chiqadigan normalargina soliq imtiyozi yoki soliq xarajati sifatida baholanadi.

Odatda quyidagi hollarda soliq imtiyozi soliq xarajati sifatida e'tirof etiladi:

- ayrim shaxslar yoki korxonalarga alohida afzallik berilsa;
- muayyan tarmoq yoki faoliyat turi qo'llab-quvvatlansa;
- budget daromadlarining kamayishiga olib kelsa.

Masalan, IT Park rezidentlari uchun qo'llanilayotgan QQS imtiyozlari aynan tarmoqni qo'llab-quvvatlash maqsadida joriy etilgan bo'lib, ular soliq xarajatlari sifatida qaraladi.

Biroq soliq xarajatlarini baholashda yana bir muhim masala mavjud. Bu — imtiyoz bekor qilinganda budget haqiqatan ham qancha qo'shimcha daromad olishini aniqlashdir.

Chunki hisobotlarda qayd etilgan imtiyoz summasi bilan imtiyoz bekor qilinganda budgetga tushadigan real qo'shimcha daromad hajmi bir xil bo'lavermaydi.

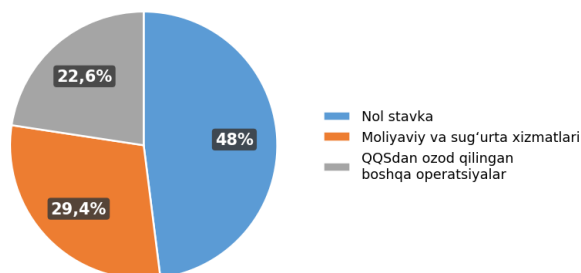
Institutda soliq xarajatlarini to'laqonli baholash bo'yicha ish endigina boshlandi. Dastlabki baholashga ko'ra, etalon soliq tizimini aniqlash uchun qariyb 3–4 oy talab etiladi; shundan so'ng batafsilroq tahlil o'tkazib, alohida toifadagi imtiyozlar bekor qilinganda budget aslida qanday summani ola olishini baholash mumkin bo'ladi.

Soliq organlari tomonidan administratsiya qilinadigan QQS bo'yicha imtiyozlar summasini shartli ravishda uchta blokka ajratish mumkin.

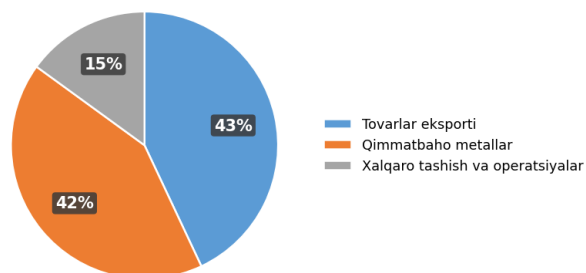
Soliqning nol stavkasi

2025-yilda bunday operatsiyalar summasi 44 trln so'mni, ya'ni QQS bo'yicha imtiyozlarning umumiy summasidan 48 foizni tashkil etdi. Ushbu mexanizmdan 8677 subyekt foydalandi.

QQS bo'yicha imtiyozlar turlari

Nol stavka

Eksport yoki shunga o'xshash operatsiyalarda qo'llaniladigan nol stavka o'z mohiyatiga ko'ra soliq imtiyozi emas, garchi rasman pasaytirilgan stavkalarga taalluqli bo'lsa-da.

Eksport operatsiyalarida nol stavkadan 6595 eksportyor 19 trln so'm summada foydalandi.

Nol stavka mahalliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlaydi. Tovarlar yetkazib boriladigan mamlakatga olib kirilganda u yerda soliqqa tortiladi, bu esa belgilanish mamlakati tamoyilining amalga oshirishini ta'minlaydi.

Soliq xarajatlarini «etalon» soliq tuzilishi orqali baholash yondashuvi xalqaro amaliyotga mos keladi. XVF va IHTT davlatlarga soliq xarajatlarini muntazam inventarizatsiya qilishni hamda soliqning bazaviy tuzilishini shakllantiruvchi qoidalarini soliq tizimi orqali amalga oshiriladigan davlat qo'llab-quvvatlash choralaridan ajratishni tavsiya etadi. Shu sababli eksportda QQSning nol stavkasi, ayrim moliyaviy operatsiyalarni ozod qilish va soliqning o'z faoliyatini ta'minlovchi boshqa elementlar ko'p hollarda imtiyoz emas, balki uning arxitekturasini qismi sifatida qaraladi.

Shu bilan birga, mamlakat ichidagi yetkazib berishlarga nisbatan nol stavka, qoida tariqasida, soliqning arxitekturasini deb tan olinmaydi va soliq xarajati sifatida ko'rib chiqiladi.

a) Ishlab chiqaruvchilar tomonidan vakolatli organga nol stavka bo'yicha soliqqa tortiladigan qimmatbaho metallar yetkazib berilishi 18,5 trln so'mdan ortiqni tashkil etdi. Ushbu mexanizmdan 2 korxona — Navoiy va Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatlari foydalandi.

Eng yirik oluvchilarning batafsil jadvali yoki tarmoqlar bo'yicha taqsimot ma'lumotlarni alohida batafsillashtirishni talab qiladi va keyingi tahlil doirasida taqdim etilishi mumkin.

Bu holatda nol stavkani ham soliqning arxitekturasida qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin, chunki vakolatli organ keyinchalik qimmatbaho metallarni eksportga sotadi.

b) Jo'natish yoki belgilanish punkti respublika hududida joylashgan xalqaro tashishlarga 5,8 trln so'm to'g'ri keldi. Bu yo'nalishda nol stavkadan 2279 subyekt foydalandi. Eksportdagi kabi, uni ham soliqning arxitekturasida elementi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Avstraliya va Yangi Zelandiyada xalqaro tashishlar ham GST (QQS analogi) bo'yicha nol stavkada soliqqa tortiladi. Bu tashuvchilarga kiruvchi soliqni hisobga olish huquqini saqlab qolish imkonini beradi va eksportga yo'naltirilgan operatsiyalarni soliqqa tortishning betarafligini ta'minlaydi. Shu sababli ko'pgina mamlakatlarda xalqaro tashishlarga nol stavkani qo'llash soliq imtiyozi emas, balki iste'mol mamlakatida soliqqa tortish tamoyilini ta'minlovchi QQSning bazaviy arxitekturasida qismi sifatida qoraladi.

QQSdan ozod qilingan moliyaviy va sug'urta xizmatlari

Ularning ulushiga QQS bo'yicha imtiyozlarning 27,8 trln so'mi to'g'ri keladi.

O'zbekiston mutlaq summada ifodalangan moliyaviy xizmatlarni QQS bilan soliqqa torta boshladi, biroq foizli daromadlar va moliyaviy operatsiyalardan foizlarda ifodalangan boshqa daromadlarni soliqqa tortmaydi.

IHTT va XVF baholariga ko'ra, moliyaviy xizmatlarni QQSdan ozod qilish zamonaviy QQS tizimlarining [eng keng tarqalgan xususiyatlaridan](#) biridir. Ko'pgina mamlakatlarda bunday operatsiyalar klassik ma'nodagi soliq imtiyozi emas, balki QQSning bazaviy tuzilishi qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, ayrim davlatlar, masalan, Avstraliya va Yangi Zelandiya, ba'zi moliyaviy xizmatlarni soliqqa tortishning maxsus mexanizmlarini joriy etgan.

2025-yilda bunday moliyaviy xizmatlarga 25,9 trln so'm imtiyoz to'g'ri keldi. Ushbu xizmatlarga QQS joriy etish uzoq vaqtdan beri muhokama qilinmoqda, biroq bu holatda ham hisob-kitoblarga ko'ra budget ushbu summaning qariyb 20 foizini, ya'ni taxminan 5 trln so'mni olishi mumkin. Buning sababi shundaki, banklar daromadlarining asosiy qismi QQS to'lovchisi bo'lgan yirik mijozlarga xizmat ko'rsatish hisobiga shakllanadi. Shunga ko'ra, ular to'lagan QQS hisobga o'tadi: u yo to'lanadigan soliq summasini kamaytiradi, yo budgetdan qoplanadi.

Demak, ozod qilingan moliyaviy xizmatlarning butun summasini soliq xarajatlari tarkibiga kiritish Soliq kodeksining tegishli qoidalari bekor qilingan taqdirdagi budgetning potensial daromadlari bahosini oshirib yuborishi mumkin.

Bunday yondashuv soliq xarajatlari hisobi rivojlangan mamlakatlarda ham qo'llaniladi. U yerda budget yo'qotishlari bahosi nafaqat berilgan imtiyoz hajmiga, balki uning bekor qilinishi mumkin bo'lgan iqtisodiy oqibatlarini ham hisobga olgan holda quriladi.

Masalan, Kanada va Buyuk Britaniyada soliq xarajatlari to'g'risidagi hisobotlarda alohida ta'kidlanadiki, hisoblangan summalar shartli tushmay qolgan daromadlarni aks ettiradi va imtiyozlar bekor qilingan taqdirda budgetga qo'shimcha tushumlar prognozi hisoblanmaydi. Shunga o'xshash yondashuv Avstraliyada qo'llaniladi: u yerda soliq to'lovchilar xulq-atvorining mumkin bo'lgan o'zgarishlari, investitsion faollikka ta'sir va bilvosita soliqlar bo'yicha hisobga olish huquqi inobatga olinadi.

Sug'urta xizmatlari ulushiga 1,9 trln so'm to'g'ri keladi. Bu holatda QQS etaloniga yondashuv moliyaviy xizmatlardagi kabidir.

QQSdan ozod qilingan boshqa operatsiyalar

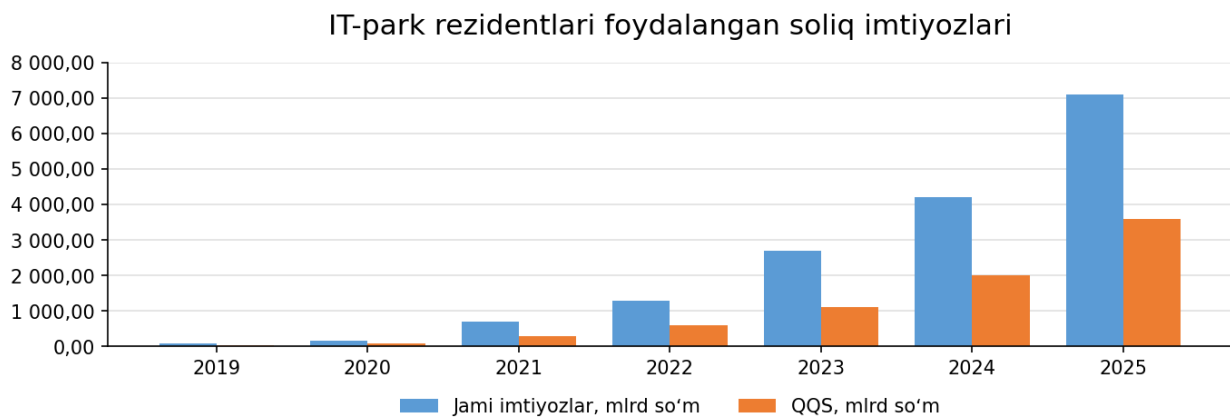
Ularning summasi 20,7 trln so'mni, imtiyozdan foydalangan subyektlar soni esa 11 511 tani tashkil etadi.

Xususan, qimmatbaho metallardan bank va o'lchovli quymalarni realizatsiya qilishga (imtiyoz Soliq kodeksining 243-moddasida nazarda tutilgan) 3,1 trln so'm to'g'ri keladi. Ushbu imtiyozdan qariyb 3000 subyekt foydalandi.

Bu yo'nalishni soliq xarajatlari sifatida ko'rib chiqish mumkin, biroq soliq yo'qotishlari hajmini iste'molchilarning maqomini — ular QQS to'lovchisi yoki yo'qligini hisobga olgan holda o'rganish kerak.

Yana bir misol — IT-park ishtirokchilarini ozod qilish. 2025-yilda ular uchun QQS bo'yicha imtiyozlar summasi 3,6 trln so'mni tashkil etdi.

Bu imtiyoz 2019-yildan amal qiladi. Shu davr ichida uning hajmi 87 mlrd so'mdan 3,6 trln so'mga, ya'ni 41 baravar oshdi. Ushbu summani soliq xarajati sifatida ko'rib chiqish lozim.

IT-park imtiyozlari atrofidagi **ommaviy muhokamada** rezidentlar tarkibi, IT-xizmatlar bilan bevosita bog'liq bo'lmagan kompaniyalar ulushi, shuningdek, korxonalar imtiyozli rejimdan foydalanish uchun IT-bo'linmalarini alohida tuzilmalarga ajratib olayotgan holatlar bo'yicha savollar ham ko'tarilmoqda. Bu savollar imtiyozning samaradorligini, uning eksport, ish o'rinlari va real IT-xizmatlarga ta'sirini alohida baholashni talab qiladi.

Bunday soliq xarajatlarini baholashda imtiyoz bekor qilingan taqdirda kompaniyalarning qaysi qismi O'zbekistonda qoladi, qaysi qismi QQS to'lovchilariga xizmat ko'rsatadi, qaysi qismi eksportga ishlaydi, qaysi qismi esa rezidentligini soliq rejimi qulayroq mamlakatlarga ko'chirishi mumkinligini hisobga olish muhim.

Imtiyozlar hajmining o'sishining o'zi ularning samarasizligidan dalolat bermaydi. Aksincha, u tarmoq o'sishini aks ettirishi mumkin. Shu sababli soliq xarajatlarini baholash uchun berilgan qo'llab-quvvatlash hajmini yaratilgan ish o'rinlari, xizmatlar eksporti va jalb qilingan investitsiyalar bilan solishtirish zarur.

Ushbu maqolada Institut IT-park imtiyozlari bo'yicha samaradorlik bahosini hozircha bermaydi. Bu yerda imtiyozlar hajmining o'sishi fakti keltirilib, bunday qo'llab-quvvatlashni nima uchun alohida tahlil qilish kerakligi ko'rsatiladi. Keyingi materiallarda Institut imtiyozlar samaradorligini baholash yondashuvini ko'rsatish va bunday baholash natijalarini e'lon qilishni rejalashtirmoqda.

Bojxona organlari tomonidan administratsiya qilinadigan 23 trln so'mlik QQS imtiyozlaridan 4,1 trln so'm imtiyoz berilgan bojxona boji summasiga hisoblangan QQSga to'g'ri keladi.

Bu summa bojxona boji bo'yicha imtiyoz summasiga QQS hisoblash hisobiga budget yo'qotishlari hisoblanganda yuzaga keladi. Qoida tariqasida, u soliq xarajati sifatida ko'rib chiqiladi.

Eng qulay savdo rejimi to'g'risida bitim mavjud bo'lmagan mamlakatlardan import qilishda qo'shimcha bojxona boji to'lanishi (ikkilangan stavka), aksincha, qo'shimcha soliq daromadi sifatida baholanishi kerak.

Soliq kodeksida nazarda tutilgan imtiyozlarga 13,6 trln so'm to'g'ri keladi. Xususan, qonuniy to'lov vositasi bo'lgan milliy va xorijiy valyuta, banknotalarni (kolleksiya uchun mo'ljallanganlardan tashqari), shuningdek qimmatli qog'ozlarni olib kirishga — 7,4 trln so'm.

Import qilinadigan valyutaning qiymati o'zgarmasligini hisobga olib, bunday imtiyozni soliq xarajati emas, balki soliqning arxitekturasida ko'rib chiqish tavsiya etiladi. Boshqa misol — texnologik uskunalarni olib kirishni QQSdan ozod qilish. Bu imtiyoz summasi qariyb 5 trln so'mni tashkil etdi. Bunday ozod qilishni soliq xarajati sifatida ko'rib chiqish shart emas: imtiyoz bo'lmaganda importyorlar to'langan QQSni hisobga olishlari mumkin edi. Budjet uchun bunday to'lov betaraf bo'lardi, biroq biznes uchun u texnologik uskunalarning yuqori qiymati tufayli mablag'larni chalg'itishni anglatardi.

Institutda aniqlik kiritilishicha, 2025-yilda har qanday importyor QQS to'lovchisi bo'lishi kerak edi. Bu Soliq kodeksida nazarda tutilgan. Shu sababli texnologik uskunalar bo'yicha import paytida QQSning potensial to'lovi ko'p hollarda budjet uchun betaraf bo'lardi: importyorlar soliqni hisobga olishlari mumkin edi, garchi biznesning aylanma mablag'lari vaqtincha chalg'itilsa-da.

QQS bo'yicha «imtiyozlar» bo'yicha dastlabki xulosalar

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, soliq xarajatlarini baholash e'lon qilingan imtiyozlarni oddiy qo'shishdan ko'ra chuqurroq yondashuvni talab qiladi. QQS misolida ko'rinadiki, bunday summalarning sezilarli qismi soliqning bazaviy tuzilishiga taalluqli bo'lib, budjetning to'g'ridan-to'g'ri yo'qotishlari sifatida qaralishi mumkin emas. Shu sababli imtiyozlarni bekor qilish yoki saqlab qolish to'g'risida qaror qabul qilishda nafaqat ularning nominal hajmini, balki real budjet oqibatlarini, investitsiyalar, eksport va iqtisodiy faollikka ta'sirini ham baholash muhim.

QQS bo'yicha e'lon qilingan imtiyozlarning dastlabki tahlili shuni ko'rsatdiki, umumiy summaning 76 foizi, ya'ni 88 trln so'mi soliqning arxitekturasiga taalluqli.

Qolgan 26,7 trln so'm xaridordagi hisobga olishni inobatga olgan holda mumkin bo'lgan tushumlarni baholash uchun moddama-modda o'rganishni talab qiladi.

Agar illyustrativ stsenariy sifatida QQSdan ozod qilingan tovar va xizmatlarning 25 foizi QQS to'lovchisi bo'lmagan shaxslar tomonidan sotib olinadi deb faraz qilinsa,

26 trln so'mlik imtiyozlar to'liq bekor qilinganda QQS bo'yicha hisoblangan soliq xarajatlari qariyb 6,5 trln so'mni tashkil etadi.

Ushbu stsenariydagi 25 foiz ko'rsatkichi soliq to'lovchilar tarkibini hisobga olgan holda Institut hisob-kitoblari asosida tanlangan. Batafsilroq baholar qolgan imtiyozlarni chuqur tahlil qilgandan so'ng — moddama-modda va oxirgi xaridor kimligi (QQS to'lovchisi yoki yo'q) hisobga olingan holda taqdim etilishi rejalashtirilgan.

Soliq xarajatlarini baholashda berilgan imtiyozlar samaradorligi tahlilini bosqichma-bosqich ishga tushirish ham muhim — nafaqat hajmlar va mehnatga haq to'lash fondining o'sishi orqali, balki bunday choralardan kutilayotgan ijtimoiy samaralar orqali ham.

Buning uchun imtiyozlarni to'liq inventarizatsiya qilish, ularning samaradorligi va amal qilish muddatlarini baholash zarur. Bu kam samarali choralarni bekor qilish bo'yicha takliflar tayyorlash hamda qo'llash qiyin yoki talab qilinmay qolayotgan imtiyozlarni, jumladan tadbirkorlik subyektlari o'rtasida so'rovlar o'tkazish orqali aniqlashga yordam beradi.

Davlat imtiyozlarni optimallashtirish bo'yicha ishlarni davom ettirmoqda. Biroq soliq xarajatlarini to'laqonli tahlil qilish uchun qayerda gap soliqning arxitekturasi, qayerda esa soliq ustunligi haqida ketayotganini tushunish muhim. Imtiyoz qiymatini hisoblashda uni bekor qilishdagi mumkin bo'lgan tushumlar va soliq to'lovchilar xulq-atvori stsenariylarini hisobga olish kerak.

Institut soliq xarajatlarini baholash va boshqa soliqlar bo'yicha ularni baholash metodologiyasini tayyorlash bo'yicha ishlarni davom ettiradi hamda natijalarni keyinchalik ommaviy axborot vositalarida e'lon qiladi.

Institut professional va ilmiy hamjamiyatni hamkorlikka taklif etadi. Muhokamada ishtirok etishni istovchilar office@ifs.imv.uz manziliga ariza qoldirishlari mumkin.

Abbosbek Jurayev

*Yashirin iqtisodiyot
ulushini qisqartirish va
fiskal tahlillar instituti direktori*